

СТРУКТУРА НЕОЛОГІЗМІВ ПАВЛА ТИЧИНИ

У статті проаналізовано структуру неологізмів Павла Тичини, охарактеризовано способи і засоби їх творення. Ключові слова: словотвір, неологізми, okazіоналізми, спосіб словотвору, Павло Тичина.

23 січня 2011 року Україна відзначила 120 річницю від дня народження корифея української літератури (можна з певністю сказати – і мови) Павла Григоровича Тичини.

З ім'ям Павла Григоровича Тичини справедливо пов'язується творення нової лексики, яка розширює і збагачує стилістичні можливості поезії. Сам поет писав: «Слово як основний наш матеріал творчості мусить бути завше свіжим, освіженим і молодим. Таким воно може бути лише тоді, якщо додержано буде трьох моментів: коли воно взяте безпосередньо від землі, від народу; коли воно відповідає величі своєї епохи; і, нарешті, коли воно внаслідок відцвітання старого створюється як нове, як неологізм» [10, 29-30]. Тут же поет наголошує на необхідності творення неологізмів: «...Мова – це живий організм! А як живий організм, він весь час мусить оновлятися... Та як же, справді, може розвиватись і посуватись мистецтво без неологізмів? Та неологізми потрібні навіть у політиці...» [10, 30-31].

Поет-новатор для розвитку української мови зробив не менше, ніж для літератури. Василь Барка писав: „ Мова кожного народу повинна розвинути до найвищого життя: для славлення Творця, для виразу любови до нього і до ближніх, як і для всякого доброго життєвого вжитку. З нею поезія мусить стати при серцях, щоб очисною силою готувати їх світлицями Божого перебування в людях. Але хижа сила імперіяльної кривди в царській Росії зневажила мову українську і стримала від повного розцвіту. Тоді здійснилося посланництво Шевченка; він сам-один надолужив, спричинені злом, недоймитки мови; її, поетичну, розвинув з більшою силою і красою та душевними багатствами, ніж поезія мови, що нею гордилися кривдники.

Те саме призначилося через півстоліття в покликання – для Тичини; і він сповнив” [1, 550].

Аналіз індивідуального словотворення Павла Тичини є актуальним, оскільки останнім часом у вітчизняному мовознавстві активно вивчаються проблеми індивідуально-авторського словотворення. Мовознавці вважають, що перспективними щодо розвитку української неології є дослідження насамперед таких питань: взаємодія узуальних та неuzuальних лексичних новотворів у складі національної мови; вплив неологічної лексики на розвиток лексичної і словотвірної системи мови; виявлення характерних словотвірних тенденцій у національній мові певного хронологічного періоду, безпосереднім проявом яких є конструювання okazіональних лексичних одиниць; дослідження факторів, що впливають на появу індивідуально-авторських новотворів; функціонування авторських неологізмів у художніх текстах різних жанрів і в поетичній системі окремих майстрів слова; okazіональні лексичні новотвори як номінативні одиниці, що відображають специфіку національно-мовної картини світу; еволюційні процеси у сфері okazіональної номінації [3, 18]. Серед заходів, необхідних для розв'язання вказаних проблем, називається й аналіз індивідуального словотворення окремих письменників, що є предметом нашого дослідження.

Вивченню мови й стилю поезій П.Г.Тичини присвячено багато праць. Уже в 20 –30 рр. висвітлювалася мовна майстерність поета в рецензіях, зокрема О.І.Білецького та ін. З того часу мова творів П.Тичини була предметом вивчення в статтях, дисертаціях, спеціальних дослідженнях.

У книжці „Квітни, мово наша рідна,“ підготовленій до видання Г.М.Колесником (К.,Наук.думка, 1971), що містить статті, вірші поета, присвячені мові, а також його крилаті вислови й афоризми, подано також словник авторських новотворів, у якому нараховується 657 слів і який, однак, не може вважатися повним. В усякому разі, навіть при попередньому ознайомленні з творами письменника, що не входили до жодної з прижиттєвих його збірок і які вміщені в другій частині дванадцятого тому його зібрання творів, нам вдалося знайти окремі слова, що не ввійшли до цього словничка (пор., наприклад, *мучні*, що утворене шляхом контамінації двох іменників: *мученики* й *учні*): *На Аскольдовій могилі поховали їх – Тридцять мучнів українців, Славних, молодих...*

Новотвори Павла Григоровича є здебільшого okazіоналізмами (лат. *occasionalis* – випадковий). Російська дослідниця словотвору О.А.Земська зазначає, що okazіональні слова

відрізняються тим, що при їх творенні з метою експресивності свідомо порушуються закони побудови відповідних загальномовних одиниць – словотворчі норми мови. Оказіональні слова протиставляються словам узуальним (від лат. *usus* – звичай, правило). Вони є індивідуальними новотворами, які належать окремим особам, часто письменникам. Їх ще називають індивідуальними, або авторськими. При їх творенні відбувається порушення діючих у мові законів деривації, що є для них характерною особливістю. Від неологізмів оказіоналізми відрізняються тим, що зберігають свою новизну незалежно від часу їх утворення [4, 228- 229].

О.А.Земська поділяє оказіоналізми на два типи, хоча зазначає, що часто виділяються утворення і третього типу: 1) утворені з порушенням законів системної продуктивності словотвірних типів; 2) утворені за зразком типів непродуктивних і малопродуктивних в ту чи іншу епоху. До третього типу Олена Андріївна відносить утворення за конкретним зразком, звичайно за зразком слів, які членуються, але непохідних, які не входять до словотвірних типів, наприклад, *звучок* – замість *смычок* (від дієслова *звучать*; *Киноландия*, *Спортландия* (як Гренландія) [4, 237].

Найбільш типовим при творенні оказіоналізмів першого різновиду є зміна характеру твірної основи: похідна твориться від основ іншої семантики або інших граматичних властивостей, ніж це характерно для мови, наприклад, *сиренинка* за аналогією до *соломинка*; *канцелярит* (новотвір К.Чуковського) за зразком назв хвороб *плеврит*, *бронхит* і под.[4, 230].

Оказіоналізми другого типу різноманітні. При їх творенні в якості твірних використовуються основи тієї чи іншої частини мови, яка характерна для даного типу, але іншої семантики. З погляду новизни, яку вони виражають, О.А.Земська виділяє дві підгрупи таких оказіоналізмів: а) оказіоналізм новий і за формою, і за значенням, бо не має близьких (або тотожних) за значенням „звичайних” твірних слів з тією ж основою, але інших словотвірних типів, наприклад: *бесильня* (від *беситься* за типом *красильня*; б) оказіоналізм близький (або тотожний) за значенням „звичайному” твірному слову з тією ж основою, але іншого словотвірного типу, тобто оказіоналізм новий лише за формою, наприклад, *седота* (пор.: *седой* – *седота*, *высокий* – *высота*) і ін. [4, 233]. Отже, оказіональний словотвір здійснюється за аналогією. Аналогія при цьому діє і як фактор регулярності, одноманітності, оскільки оказіоналізм бере за зразок звичайне слово, і як фактор порушення регулярності, оскільки оказіоналізм, беручи за зразок звичайне слово, чимось не схожий на нього, відрізняється від нього.

Виявлені слова-новотвори П.Тичини за частинами мови розподіляються так: іменники – 224, прикметники – 202, дієслова – 140, прислівники – 81.

Оказіоналізми П.Г.Тичини часто ілюструють поєднання різних типів, виділених О.А.Земською, що не дає можливості безпомилково класифікувати їх відповідно до запропонованої нею схеми. В авторських новотворах поет поєднує осново- і словоскладання з суфіксацією і префіксацією або усіченням основи, відкиданням постфікса тощо. При цьому він поєднує слова, які в звичайному мовленні ніколи не поєднуються, або літературне слово з новоутвореним, використовуючи аналогію. Однак з певністю можна твердити, що для творення нових слів Павло Григорович використовує закони творення слів в українській мові, й нові слова стають надзвичайно експресивними й оригінальними.

Григорій Клочек зазначав, що у Тичини новотвір часто буває метафоричним – його комунікативна функція обумовлюється сполученням в одній лексичній одиниці двох семантичних ядер: *Не дивися так привітно, яблуновоцвітно*. Але є у поета, звичайно, і такі новотвори, в яких метафоричний сенс менш відчутний. Створюючи словесний знак, який би міг відбити якусь нову побачену і відчуту сутність, поет руйнує старий знак, ламає його узвичаєні граматичні форми, вириває із звичних логіко-граматичних зв'язків і оживляє його новими, повнокровнішими зв'язками: *Листя падає, осінь листопадує*... Слово «листопадує» - зруйноване, але воно водночас і відновлене, тому що продовжує жити в новій формі» [5, 34]. Іншу групу складають новотвори, у яких не втрачається зв'язок із коренями слів, Тичина «руйнує» їхню узвичаєну форму, але надає їм нового звукового оформлення, наприклад, у поезії «Балетна студія»: *Танцюють цвітно, цілунять тонно в туніках білих неначе бал, Нагрудять вправо одгрончить чар схитнуться вліво лілейні лі...І теж у танці на тротуарі голодна жінка сухотить хліб*... Інформативність цих слів надзвичайно висока завдяки особливій звуковій організації [5, 59-60].

Новотвори-іменники в поезіях П.Г.Тичини звичайно творяться за властивими українській мові словотвірними моделями і притаманними їй словотвірними засобами, які системно викладені в працях М.Я. Плющ [8, 22-37], хоч не можна не відмітити надзвичайну схильність автора до слово- та основоскладання, наприклад: *бій-ураган*, *блиск-ураган*, *борщик-нещадим*, *буча-шумка*, *весна-провесна*, *вихання-колихання*, *дощ-мочар*, *пташка-крилашка*, *вітер-чорнобров*, *горіння*

розцвітання, зірка-яска, оченьки-ворітечки, очі-пазурі, квіти-перси, панство-тіліпанство і ін. У цих okazіоналізмах П.Тичина використовує звичайні слова у незвичному для літературної мови поєднанні, наприклад, *дощ-мочар*, хоча звичайним для слова *мочар* значенням є *багно, драговина, трясовина* та з додаванням до них новотворів (*нещадим, чорнобров, тіліпанство*). Серед лексем, утворених основоскладанням та основословоскладанням є такі, як *сонцегрій, брунькоцвіт*, (словник фіксує іменник *брунькоїд*); складання може супроводжуватися суфіксацією, включаючи й нульову: *сонцеприхильник, срібноплин, легкокрилик, чорнобрович* (як *княжич, панич*), *прудкобіжки* і ін.

Okazіоналізми відрізняються від звичайних слів не тільки структурою, але й значенням, часто оцінним.

Російська дослідниця В.М.Виноградова зазначає, що okazіональні моделі відрізняються, як правило, наступними рисами: 1) їх значення сприймається на фоні значення й стилістичного прикріплення узуальних моделей з тим же афіксом, що створює їх образність, двоплановість; 2) відбувається заміна номінативних значень узуальних одноструктурних утворень на якісні; 3) зростає експресивність утворень за такими моделями [2,160].

Серед новотворів П.Тичини можна виділити оцінні okazіональні моделі, у внутрішній формі яких відчувається відштовхування від вихідних моделей, що надає їм додаткової експресивності. Наприклад, поширені суфікси, які утворюють абстрактні іменники *-ств(о)* (як *студентство, громадянство, панство* і ін.), поет використовує для надання слову негативного відтінку – *поанство*; з афіксом *-ія* утворює слово *ненажерія*; з *-ація* – *підрізація* і под. Суфікс – *енк(о)*, який служить для творення іменників, що позначають сина за родом діяльності або соціальним станом батька (*коваленко, бондаренко* і под.), автор використав для творення слова зі значенням ознаки людини за матеріальним забезпеченням – *злиденко*. За зразком словотвірних типів з суфіксом *-ець* виникли новотвори *голоколінець* (основоскладання плюс суфіксація), *заокеанці, натхненці* і ін. За зразком іменників із старослов'янським суфіксом *-тель* утворено слово *оновитель*. Згрубілий суфікс – *юр(а)* знаходимо в новотворі *сонюра*, суфікси *-ай, -ок, -ич, -ень* у словах *бунтай, сонок, чорнобрович, стоходень* і ін. Іменник *холодини*, утворений за аналогією до відіменникових та віддієслівних дериватів типу *іменини, входи́ни, хрестини*, зафіксоване словниками як поетизм. При творенні іменників жіночого та середнього роду використано суфікси *-иц(я)* – *неозориця*, *-янк(а)* – *люблянка*, *-я* – *чорнобрів'я*, *-ч(я)* – *віковіччя, сміхоязиччя* та ін. Поет часто вдається до нульової афіксації: *бризь, витрим; конкрет, прозор, фіолет, цвіт* і ін. Способом контамінації, крім іменника *мучні*, можливо, утворене слово *вітровіння* (від *вітер* і *віяння*).

Okazіональні прикметники мають здебільшого складну будову і різний ступінь експресивності. В них переважає осново- та словоскладання звичайних слів у незвичному поєднанні, наприклад: *правдиво-єдиний, мужньо-дужий, глибинно-глибоченний, березовий-бузовий, предивно-неосяжний* та ін.; поєднання узуальних слів з новоутвореними, що надає вислову незвичності та експресивності, наприклад: *немудро-мудрий, мережно-прудний*, і ін. Близькими до узуальних утворень є прикметники *ніжнотонний, багрянovidний, ширококрильний, повногучний, красномовен, близькосяйний, самодзвонний, голосодзвонний, земноносний* і под. Однак більшою експресивністю відзначаються okazіоналізми *гіркомовний, гнівобровий, аркодужний, стрімкозелений, повноклектний* та ін.

Серед прикметників є утворені афіксально. Так, префіксально-суфіксальним способом утворені *надморський, осніжений, неомузений, оєвропесений, омарсельський* та ін. Слово *трояндний* за творенням і семантикою асоціюється з прикметниками типу *шафранний, лимонний; лірний* – з *фортепіанний*, а новотвори *дерзотний, прадикий* і ін. хоч і мають форму звичайних слів, відрізняються зовсім новим змістом.

Високопродуктивним у Павла Григоровича є поєднання прислівників на *-о, -е* (створених від якісних прикметників) – узуальних або okazіональних - у складних словах: *гаряче-пишно, жагуче-спрагло, ніжно-прозора, ясно-синьо-цвітно* та ін. Оригінальними є новотвори, які формально нагадують попередні, однак твірними основами для їх компонентів послужили відносні прикметники, іменники, а подекуди й дієслова: *могутньо-бронзово, ясносоколово, злотоцінно, лозно-очеретно, волосожарно, яблуновоцвітно, дзвінко-тріско, пожежно-блискно-горобино* та ін. Прислівники, незвичні для звичайної мови, також виконують емоційно-експресивну функцію: *аркодужно, виноградно, голубино, грозяно, динамітно, дужно, коліськово, кружно, лакузно, листопадно, манжетно, небно, прометейно, пишично, рвійно, світанно, спадно, танко, троядно, хлібно, чайно, шовково, щемко* і ін. Прислівники *блискно, кружно,*

дужно, аркодужно, небо утворені від іменників *блиск, круг, дуга, небо*. У них, очевидно, є підстави виділити суфікс **-но** – при відсутності відіменникових прикметників типу *небний, кружний тощо*. У прислівниках *безводяно, безхліб'яно*, очевидно, слід виділити складений суфікс **-яно**. Оригінальними новотворами є okazіоналізми, утворені шляхом адвербіалізації: *вдогонь, вперехитку, впривол, вцьом, додолі, перебродом, потойбіч, спервовіку, сторуч, хильки* і ін.

Найбільш експресивними і оригінальними є дієслова, при творенні яких П.Тичина використовує відомі мовні моделі. Складні дієслова *бомбоклюнути, машиноборствувати* утворені складанням, однак у стару форму автор вкладає абсолютно новий зміст, вдаючись до незвичних для літературної мови поєднань. Цим самим прийомом поет користується і при творенні дієслів способом афіксації: *аулитися, бровитися, жититися, паралелитися, тучитися, юнитися* і ін. Нового граматичного значення (перехідності) й відповідно іншого смислу набули дієслова *розвиднювати, розгоріти* після відкидання автором постфікса **-ся**, з яким ці дієслова вживаються в літературній мові. Навпаки, дієслово *неволитися* стало неперехідним після додавання до перехідного *неволити* постфікса **-ся**. Від іменників суфіксально утворені дієслова-неологізми *гуслити, дипломатити, історити, мурити, очити, цілунити, федерувати* і под. *Піанити* є відприслівниковим утворенням. Більш звичними видаються дієслова, утворені префіксально-суфіксальним способом типу *взоріти* (пор. *вгледіти*), *зласкавіти* (*злагідніти*) *ожіночити* (*окультурити*), однак важко знайти формально-сміслові аналогії для лексем *взеленіти, одвеснити, роздверити* і под.

Безперечно, okazіоналізми є зрозумілими тільки в контексті, для якого вони й творяться. Тільки тут вони виконують необхідну авторові стилістичну функцію: *Тебе замучили кати омарсельєзені світи; Думами, думами – наче море кораблями, переповнилась блакить ніжнотонними; Арфами, арфами – золотими, голосними обізвалися гаї самодзвонними: йде весна запашна, квітами-перлами закосичена; Не дивися так привітно, яблуневоцвітно; Не милуй мене шовково, ясносоколово; О панно Інно, панно Інно! Сестру я Вашу так любив – дитинно, злотоцінно; Вірю омофорно..., сню волосожарно; По хліб ішла дитина – трояндно; Весна! Весна! Яка блакить, який кругом прозор! Садами ходить брунькоцвіт, а в небі – злотозор; бровить свої тут брови вчений; проходять рейки через поле, летять, історію історять; ... не в речах духотворюся, а грозою переплавлюсь, сталлю блиску насталося!* та ін.

Прийнято вважати, що неологізми Павла Григоровича є чисто авторськими, які, крім нього, ніхто не використовує. Однак це не так. Г.М. Колесник наводить приклади використання новотворів Тичини іншими поетами. Він пише, що стилістично виразні й естетично досконалі новостворені слова П.Тичини, які становлять невід'ємну рису поетичної стилістики видатного поета-новатора, уже давно ввійшли до лексики інших поетів – сучасників і наступників П.Тичини – М.Рильського, В.Сосюри, А.Малишка, М.Бажана та ін. Такими є неологізми *розкрилено* (*розкрилити, розкрилятися*); *руйнач, його иляхи, його боління* (у М.Рильського); *випроміння* в похідних *випромінний, випромінно*; *чорнокрилля, залізно, ранково, весняно* (у М. Бажана); *вітровіння, фіолет, незридимий, христовоскресний; прозор* (як *прозоритися, запрозоритися, прозорний, прозорінь*); *кольориться, тиниться* та ін. (у А.Малишка); у В.Сосюри *океанно* на зразок Тичининих *виноградно, пшенично, пожежно-блискно-горобино*; у І.Драча – *соборно* [7, 29-35].

Навіть далеко неповний аналіз новотворів Павла Григоровича Тичини доводить, що він був великим знавцем мови, уміло користувався найрізноманітнішими способами і засобами для творення нових слів, поєднуючи звичне з незвичним, надаючи вислову особливого звучання і надзвичайної експресії.

Пропоноване дослідження дає підстави вважати, що okazіональні новотвори в системі українського словотворення складають підсистему, важливу для поповнення словника української мови. Вони є зразком для творення аналогічних слів іншими авторами. Деякі з них переходять у розряд загальноновживаних. Безперечно, в поетичних творах вони є художньо виправданими.

Дослідження okazіоналізмів має і практичне значення, оскільки на прикладі таких утворень можна простежити різноманітні способи і засоби словотворення, що може бути використане при вивченні словотвору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барка В. Відхід Тичини// Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (у трьох книгах), книга перша, К., «Рось», 1994. – С.542-550.
2. Виноградова В.М.. Стилистический аспект русского словообразования, М., Наука, 1984. – С.160.

3. Вокальчук Г.М. До питання про історію дослідження оказіональних лексичних новотворів в українському мовознавстві / Г.М.Вокальчук// Наук.записки Вінницького держ.педагог.ун-ту ім.М.Коцюбинського: зб. наук. праць. Серія: Філологія. Вип.5/[відп. ред. Н.Л. Іваницька]. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С.14-18.
4. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по специальности № 2101 «Рус. яз. и литература», М., «Просвещение», 1973. – 304с.
5. Клочек Григорій «Душа моя сонця намріяла...»: Поетика «Сонячних кларнетів» Павла Тичини, К.: Дніпро, 1986. – 367 с.
6. Колесник Г.М.« Квітни, мово наша рідна», К.,1971. - с.
7. Колесник Г.М. «І позичаєш тую мову...»// «Квітни, мово наша рідна!», К.,Наук.думка, 1971. – С.29-35.
8. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. К., Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
9. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., Наук.думка, 1979. – 406 с.
10. Тичина П. Слово – зброя// «Квітни, мово наша рідна!» - К.,1971. – С.28-33.

In the article the structure of Pavlo Tychyna's neologisms has been analyzed, methods and means of their formation have been described.

Key words: word-formation, neologisms, method of word-formation